

ulaştırılmasından genellikle onlar sorumluydu. Vekiller birden fazla mutavvifle çalışabiliirdi. Deliller hacılara Medine'de refakat ederdi. Bunlardan özellikle ziyaret yerlerini gezdirenlere "müzevvir" denilirdi. Zemzemîler ise Mekke, Mina ve Arafat'ta hacılara zemzem dağıtmakla görevliyidiler.

Mutavvifler hizmetlerinin karşılığında iyi bir ücret alır ve bir hac mevsiminde ailelerinin yıllık nafakasını sağlayabiliirdlerdi. Ancak kazandıkları paranın bir kısmını şeyhlerine vermek zorundaydılar. Yakın zamanlara kadar Cidde'ye gelen hacılardan top-rakbastı parası yanında bir de delil parası alınırdı. Mutavviflerin ücretleri son yıllarda hükümet tarafından tesbit edilmiştir. Günümüzde hacı kabilelerine daha çok kendi ülkelerinden gönderilen din görevlileri yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte geleneksel mutavviflik müessesesi varlığını sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Şürût", 15; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi* (nşr. M. Abdülmuhsin el-Ketebî), Kahire 1964, III, 606; Ali Bey, *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey*, London 1816, II, 61; *Hicâz Vilâyeti Sal-nâmesi*, Mekke 1306, s. 214; J. L. Burckhardt, *Travels in Arabia*, London 1829, s. 94; Gaudefroy-Demombynes, *le Pèlerinage à la Mekke*, Paris 1923, s. 201 vd.; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, Kahire 1344/1925, II, 71-72; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 1972, s. 29; D. E. Long, *The Hajj Today: A Survey of the Contemporary Makkah Pilgrimage*, New York 1979, s. 17, 27 vd., 34, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 55, 60, 93; F. E. Peters, *The Hajj: The Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places*, Princeton 1996, s. 112, 242-248, 275-279, 305, 350-352, 359; P. Paret, "Mutavvif", *EP* (İng.), VII, 782.

NEBİ BOZKURT

MUTAYYEN

(مطین)

Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh b. Süleymân el-Hadramî (ö. 297/909-10)

Muhaddis ve tarihçi.

Kaynaklarda doğum tarihi zikredilmemekle beraber 297'de (909-10) doksan beş yaşında öldüğüne göre (Zehabi, *A'lâmü'n-nübelâ*, XIV, 42) Kûfe'de 202 (817-18) yılında doğmuş olmalıdır. "Mutayyen" (çamura bulanmış) ve "Mutayyen el-kebir" lakaplarıyla anılmaktadır. Çocukluk günlerinde havuzda yüzerken arkadaşlarının onu çamura buladıklarını gören muhaddis Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn'in, "Ey Mutayyen!

Niçin ilim meclisine gelmiyorsun?" demesi üzerine bu lakapla şöhret bulduğu rivayet edilir. Hadis öğrenmeye karar verdiği zaman Ebû Nuaym'ın ölmüş olduğunu söyleyen Mutayyen, o döneme göre oldukça ileri bir yaşta (on yedi yaşında) tahsile başlamasına rağmen Ahmed b. Yûnus, Yahyâ b. Bişr el-Harîrî, Saîd b. Amr el-Eş'asî, Yahyâ b. Abdülhamîd el-Himmânî, Ebû Bekir ve Osman b. Ebû Şeybe ile Ali b. Hakîm gibi çok sayıda hocadan hadis yazdığını belirtir. Hadis konusunda otoritesini kabul ettirmiş ve hâfız unvanını almıştır. Hadis hâfızı Ebû Bekir İbn Ebû Dârim ondan çok sayıda hadis yazdığını kaydetmektedir. Kendisinden İbn Ukde, Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, Neccâd İbnü'l-Kâs, İbn Kânî, Taberânî, Ebû Bekir el-İsmâîlî, Ali b. Abdurrahman el-Bekkâî, Ali b. Hassân el-Cedîlî gibi âlimler hadis rivayet etmiştir. Mutayyen hakkında Dârekutnî "sika", Halîlî "sika-hâfız", Zehebî "mütkın" ifadelerini kullanmak suretiyle onun güvenilir olduğunu belirtmişlerdir. Kendisiyle aynı yıl vefat eden Ebû Ca'fer İbn Ebû Şeybe'nin onu eleştiren sözlerini Zehebî akrantları arasında sıkça görülen kıskançlığa bağlamış ve bu cerhin kabul görmeyeceğini söylemiştir (a.g.e., a.y.). Mutayyen Rebîülâhîr 297'de (Aralık 909 – Ocak 910) vefat etti.

Eserleri. 1. *Hadîs*. Millet Kütüphanesi'nde bulunan (Fezzullah Efendi, nr. 507/4, vr. 29^a-32^b) eser üzerinde Mehmet Âkif Özkiraz *el-Mutayyen ve Cüz'ü* adıyla yüksek lisans tezi yapmıştır (1988, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 2. *Ahâbâr ve hikâyât*. Bir nüshası The Chester Beatty Library'de bulunmaktadır (nr. 3849). 3. *Kitâbü's-Şahâbe*. Şahâbe hakkındaki eserlere kaynaklık ettiği belirtilmektedir (İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 2; Sezgin, I, 319-320). Kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Kitâbü's-Sünen fi'l-İkîh*, *Kitâbü't-Tefsîr*, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, *Kitâbü Tefsîrü'l-müsned*, *el-Müsned*, *et-Târîh* (*Târîhu Şifîn*), *Kitâbü'l-Edeb* (*Âdâb*) (İbnü'n-Nedîm, s. 283; *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 23; Kehhâle, III, 441).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. İbrâhim Ramazan), Beyrut 1994, s. 283, 323-324; Zehabi, *A'lâmü'n-nübelâ*, XIV, 41-42; a.m.f., *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 607; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, 233-234; a.m.f., *el-İşâbe*, I, 2; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Ömer), s. 288; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin* (Lecne), II, 164-165; *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 23; Kehhâle, *Mü'cemü'l-mü'ellifîn*, III, 441; Sezgin, *GAS* (Ar.), I, 319-320; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 93, 144, 259.

MUSTAFA ERTÜRK

MU'TAZID - BİLLÂH

(المعتضد بالله)

Ebû'l-Abbâs el-Mu'tazid-Billâh Ahmed b. el-Muvaffak-Billâh Talha (Muhammed) b. Ca'fer el-Abbâsî (ö. 289/902)

Abbâsî halifesi (892-902).

242 (856-57) veya 243 (857-58) yılında Sâmerrâ'da doğdu. Babası Abbâsî hânedanının nüfuzlu simalarından Muvaffak el-Abbâsî, annesi Rum asıllı bir câriyedir. Halife Mu'temid-Alellah, Basra'da isyan eden Zenciler'e ve doğuda önemli bir güç haline gelen Saffâri'ler'e karşı başarılı olabilmek için o sırada Mekke'de bulunan kardeşi Muvaffak'ı Sâmerrâ'ya çağırıp kendisini hilâfet nâibi tayin etti. Oğlu Mu'tazid-Billâh ile beraber Basra'ya giden Muvaffak uzun süren mücadeleler neticesinde Zenciler'in isyanını bastırdı (267/880). Muvaffak, daha sonra Mu'tazid kumandasındaki Irak ordusuyla bütün Suriye topraklarına hâkim oldu. Bunun üzerine Tolu-noğulları Hükümdarı Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun, ordusuyla harekete geçerek Remle-Dimaşk arasındaki Tavâhîn mevkinde Mu'tazid'in kumandasındaki Abbâsî ordusuyla savaşa girdi. Savaşın başlarında galip durumda olan Mu'tazid daha sonra çekilmek zorunda kaldı (271/885). Babasıyla birlikte Saffâri'ler'den Amr b. Leys'e karşı düzenlenen bir sefere de katılan Mu'tazid, emirlerine karşı çıktığı ve Dimaşk'tan ayrılmayı reddettiği için babası tarafından hapse atıldı (275/889). Bunun üzerine kendisine bağlı kumandanlardan bir kısmı Bağdat'ta karışıklıklar çıkardı. Muvaffak ise amacının oğlunu terbiye etmek olduğunu söyleyerek onları yatıştırılmayı başardı ve ölümden bir hafta öncesine kadar (278/891) onu hapiste tutmaya devam etti.

Muvaffak'ın ölümünün ardından kumandanlar Mu'temid'in oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'a birinci veliaht, Mu'tazid'a ikinci veliaht olarak biat ettiler (23 Safer 278 / 6 Haziran 891). Halife Mu'temid, bir yıl kadar sonra oğlu Mufavvaz'ı veliahtlıktan azlederek yeğeni Mu'tazid-Billâh'ı veliaht tayin etti (22 Muharrem 279 / 24 Nisan 892). Mu'tazid-Billâh, Mu'temid'in bu olaydan altı ay sonra (18 Receb 279 / 14 Ekim 892) beklenmedik şekilde ölümüyle halife oldu. Merkezî idarenin zayıfladığı ve devlet hazinesinin boşaldığı dönemde iktidara gelen Mu'tazid-Billâh, ilk iş olarak babasının yardımcılığını yapmış olan Ubeydullah b.

MU'TAZID - BİLLÂH

Süleyman b. Vehb'i vezir tayin etti. 1 Safer 280'de (22 Nisan 893) Âmid Emiri Ahmed b. İsâ'nın üzerine yürüyüp Şeybânîleri itaat altına aldı.

Uzun süren savaştan yorulan Mısır'daki Tolunoğulları Hükümdarı Humâreveyh gönderdiği hediyelerle Mu'tazid'in gönlünü kazandı. Mu'tazid da ona çeşitli hilâ'atler ve bir kılıç yolladı ve Fırat ile Berka arasındaki bölgeyi kendisine bıraktı. Humâreveyh, daha önce ödemediği yıllık 200.000 dinarla birlikte bundan sonra her yıl 300.000 dinar ödemeyi kabul etti. Ayrıca kızını halifeyle evlendirdi ve Muharrem 282'de (Mart 895) Bağdat'ta düğün yapıldı.

Saffâriler'den Amr b. Leys'in elçisi Bağdat'a gelerek halifeyi tebrik edip bağlılık arzemiş (2 Şâban 279 / 28 Ekim 892) ve efendisinin Horasan valiliğini talep eden mektubunu kendisine sunmuş, halife de onu Horasan valiliğine tayin etmek zorunda kalmıştı (Ramazan 279 / Aralık 892). Amr, bir süre sonra bu geniş topraklarla yetinmeyip Mâverâünnehir'e de göz dikmeye başladı. Halife Mu'tazid bu isteğini de kabul etti ve Mâverâünnehir'i Sâmânî Emiri İsmâil b. Ahmed'den alıp ona verdi (23 Muharrem 285/19 Şubat 898). Fakat Sâmânîler, Amr'ı mağlûp ederek Saffâriler'den daha güçlü ve bölgenin gerçek sahibi olduklarını gösterdiler. Halife bunun üzerine Amr'ın hâkim olduğu bütün yerleri Emir İsmâil'e verdiğini bildirdi (287/ 900).

Mu'tazid 284 (897) yılında, cuma günleri minberlerde Muâviye b. Ebû Süfyân başta olmak üzere Ümeyyegoğulları'na lânet okunmasını emreden bir mektup yazdırdı. Vezir Ubeydullah, bu uygulamanın yeni bir fitneye yol açabileceğini söylediye de halifeyi ikna edemedi. Bu defa Kadî Yûsuf, Emevîler'in Ehl-i beyt'e yaptığı kötülüklerin bu mektup vasıtasıyla yayılması halinde halkın tamamen Ali evlâdına meyledeceğini belirtince Mu'tazid bu kararı uygulamaktan vazgeçti.

Bu yıllarda Mu'tazid merkezî İnan'da (Cibâl) hüküm süren Dülefililer'le uğraşmak zorunda kaldı. Dülefililer Hükümdarı Ebû Leylâ Hâris b. Abdülazîz başlattığı isyan sonunda çıkan çatışmada öldürüldü (284/ 897), böylece Dülefililer'in varlığına son verilmiş oldu. Dülefililer'in toprakları Abbâsî halifeleri tarafından tayin edilen valilerce yönetilmeye başlandı. Bu dönemde Azerbaycan'da hüküm süren Sâcoğulları ile de münasebetler bozuldu. Buna rağmen Mu'tazid, Muhammed b. Ebû's-Sâc'ın Azerbaycan ve İrmîniye bölgesindeki hâkimiyetini tanıdı ve ona hilâ'at gönderdi (285/

898). Muhammed b. Ebû's-Sâc da halifeye bağlılığını göstermek üzere oğlu Ebû'l-Müsâfir'i kıymetli hediyelerle birlikte Bağdat'a rehine olarak yolladı (7 Muharrem 286 / 23 Ocak 899). Mu'tazid 286'da (899) Âmid'i Şeybânî Emiri Ahmed b. İsâ'nın oğlu Muhammed'in elinden aldı. Ardından Hamdânîler'den Hamdân b. Hamdûn'u Mardin Kalesi'nde kuşattı, ancak başarılı olamadı. Daha sonra Türk kumandanlarıyla beraber şehri ikinci defa kuşatınca Hamdan şehri terketmek zorunda kaldı.

Merkezî idarenin duyarsızlığı, mahallî menfaatler ve kırsal bölgelerdeki memnuniyetsizlik yeni bir Şii ayaklanması için elverişli zemin hazırlamıştı. Karmatîler'in güçlü lideri Ebû Saîd el-Cennâbî, birçok kimseyi etrafında toplayarak kısa zamanda Bahreyn ve çevresindeki geniş alanda hâkimiyet kurdu (286/899). Halifenin Cennâbî'ye karşı gönderdiği 2000 kişilik ordu mağlûp oldu. 287'de (900) Karmatîler, Abbas b. Amr el-Ganevî kumandasındaki Abbâsî ordusunu da yenerek Bahreyn'in merkezi Hecer'i ele geçirdiler. Bu sırada Muhammed b. Ebû's-Sâc'ın önde gelen kumandanlarından Vasîf Malatya üzerine yürüyüp şehri ele geçirdi ve halifeye mektup yazarak Sugur bölgesine vali tayin edilmesini istedi. Bunun üzerine Mu'tazid hemen sefer hazırlıklarına başladı ve 11 Şevval 287'de (9 Ekim 900) Vasîf üzerine yürüdü. Oğlu Müktefi-Billâh'ın da katıldığı bu sefer sonunda Vasîf yakalandı (17 Zilkade 287 / 13 Kasım 900). Mu'tazid-Billâh, veziri Ubeydullah'ın vefatının ardından onun oğlu Kâsım'ı kendisine vezir tayin etti (288/ 901). Bu olaydan bir yıl sonra 22 Rebîülâhîr 289 (5 Nisan 902) tarihinde Bağdat'ta vefat etti.

Mu'tazid-Billâh tutumlu, atılgan ve sert mizaçlı bir kimse idi. Sarsılmakta olan Abbâsî hâkimiyetini yeniden sağladığı için kendisine devletin kurucusunun lakabı verilmiş ve "İkinci Seffâh" olarak adlandırılmıştır. Şair İbnü'r-Rûmî bu vasfından dolayı onu övmüş, Yezdicerd b. Mehbendân el-Fârisî *Fezâ'ilü Bağdâdi'l-İrâk* adlı eserini ona ithaf etmiştir. Mu'tezile mezhebine sempati duyan Mu'tazid Ehl-i beyt mensuplarına da iyi davranmış, onlara ihanda bulunmuştur. Abbâsî ordusunda görev yapan Türkler'in nüfuzunu kırma-ya çalışmış ve bunu büyük ölçüde başarmıştır. Bağdat'ın doğu yakasında Süreyyâ adıyla büyük bir saray yaptıran halife, sarayını korumak amacıyla Hucriyye isimli birkaç bin kişilik memlûk kuvveti teşkil etmiştir. Hastalığının ilerlediği bir sırada kumandanlar, Mu'tazid'in oğlu Müktefi-

Billâh için yeniden biat alıp hilâfet makamına geçmesini sağladılar. Mu'tazid-Billâh'ın diğer oğlu Muktedir-Billâh da ağabeyi Müktefi-Billâh'tan sonra halife olmuştur. Mu'tazid adına kesilmiş olan sikkelerden yirmi sekiz tanesi İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde teşhir edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Tarih* (Ebû'l-Fazl), IX, 530, 540, 544, 557-663, 667; X, 8-10, 20-22, 28-89, 94, 128, 133; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb* (Abdülhamid), IV, 231-274; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsumü dâri'l-hilâfe* (nşr. Mihâil Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 7-9, 18, 21-22, 27, 29, 47-50, 71-72, 86-89, 94; a.m.f., *el-Vüzerâ' ev Tuhtetü'l-ümera' fi târihi'l-vüzerâ'* (nşr. Hasan ez-Zeyn), Beyrut 1990, bk. İndeks; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, IV, 403-407; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ'* (nşr. Kâsım es-Sâmerrâî), Leiden 1973, s. 140-149; Reşid b. Zübeyr, *ez-Zehâ'ir ve't-tuħaf* (nşr. Muhammed Hamidullah), Küveyt 1984, bk. İndeks; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbnü't-Tikakâ, *el-Fahrî*, s. 256 vd.; Zehabî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XIII, 463-479; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, XXIV, 155-159; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), Kahire 1371/1952, s. 368-376; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü resâ'ili'l-Arab fi 'uşûri'l-Arabiyyeti'z-zâhire*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), IV, 325-337; Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 114-121; Cebrâil Süleyman Cebbûr, *el-Mülûkû's-su'arâ'*, Beyrut 1401/1981, s. 143-145; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, III, 360-362; H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London 1986, s. 178-186, 188; a.m.f., "al-Mu'tazid Bi'llah", *El'* (İng.), VII, 759-760; G. le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993, bk. İndeks; Muhammed Sa'd eş-Şeybânî, *Târihu'l-İrâk zemene'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye fi Bağdâd 'ale'l-ahdi'l-Mu'tazid-Billâh el-Abbâsi* (279-289 H/892-902 M), Kayrevan 1996; Saim Yılmaz, *Abbâsiler'de Mu'tazid ve Müktefi Dönemi: 279-295/892-908* (doktora tezi, 2004), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1-190; H. Busse, "Das Hofbudget des Chalifen al-Mu'tazid billâh (279/892-289/902)", *Isl.*, XLIII (1967), s. 11-36; C. Melchert, "Religious Policies of the Caliphs", *Islamic Law and Society*, III, Leiden 1996, s. 338-342; K. V. Zetterstéen, "Mûtaẓid", *İA*, VIII, 750-751.

ALİ AKTAN

MU'TAZID - BİLLÂH,
Ebû Bekir b. Süleyman
(المعتض بالله أبو بكر بن سليمان)

Ebû'l-Feth el-Mu'tazid-Billâh Ebû Bekir b. Süleymân el-Müstekfi-Billâh b. Ahmed el-Hâkim-Biemrillâh el-Abbâsî (ö. 763/1362)

Mısır Abbâsî halifesi
(1352-1362).

Halife Müstekfi-Billâh'ın oğludur. Veliahdını belirlemeden ölen kardeşi II. Hâkim-Biemrillâh'ın vefatından sonra onun yakınlarından oluşan Emir Şeyhûn el-Öme-